

Materialistische wetenschap en innerlijke beleving

Wim Bonis

Tijdens de coronacrisis is er veel aandacht gevestigd op het belang van de wetenschap. Als het ging om de virussen die een bedreiging vormen voor de gezondheid en de mensheid, werden in de media in eerste instantie voornamelijk virologen geraadpleegd. Toen het begon door te dringen dat de impact van het virus en de vrijheidsbeperkende maatregelen een wat bredere visie noodzakelijk maakten, werden ook wetenschappers uit diverse andere disciplines geraadpleegd. Maar het werd daarbij keer op keer duidelijk gemaakt dat het heel belangrijk was om vooral wetenschappers te blijven raadplegen voor dit soort kwesties, om naar hun inzichten te blijven luisteren, de beperkende maatregelen daarop te blijven baseren, en om ook ons gedrag daarop te blijven afstemmen. Om te laten zien waar het niet serieus nemen van de inzichten van de wetenschap allemaal toe kon leiden, werden met enige regelmaat virusontkenners en aanhangers van samenzweringstheorieën in beeld gebracht. De suggestie dat wetenschap ook maar een mening zou zijn werd als klinklare onzin naar het rijk der fabelen verwezen: bij wetenschap gaat het tenslotte altijd om niets dat de objectiviteit en de feiten, die aan de hand van voortschrijdend inzicht voortdurend bijgesteld worden.

Materialisme en objectiviteit

Inderdaad wordt objectiviteit in de ‘mainstream’ wetenschap als het belangrijkste criterium beschouwd en worden alleen de feiten die resulteren uit objectief onderzoek waardevol en betrouwbaar geacht. Maar er wordt zelden bij verteld dat dit een hele specifieke vorm van wetenschapbeoefening betreft, namelijk die van de mechanistische of materialistische wetenschap. Deze vorm van wetenschap gaat er vanuit dat het leven een soort machine is, waar we meer over te weten kunnen komen door de aparte onderdelen ervan te bestuderen; en die ervan uitgaat dat

materie de ultieme basis is van het leven. Volgens deze wetenschap kunnen we de wereld om ons heen, al het leven inclusief onszelf, tot een object van onderzoek te maken, en kan dit onderzoek resulteren wetenschappelijke *feiten*. En als we al die feiten naast elkaar leggen en met elkaar in verband brengen, zouden we uiteindelijk een betrouwbaar beeld van de werkelijkheid moeten krijgen. Dit objectiveren van het leven betekent dat de onderzoeker zich eerst op een gepaste afstand tot het onderzoeksobject heeft moeten plaatsen, om er voor te zorgen dat de resultaten zo min mogelijk beïnvloed worden door de subjectieve betrokkenheid van de onderzoeker. Met andere woorden, voor deze onderzoeker bevindt het leven dat hij of zij onderzoekt zich altijd buiten hem- of haarzelf. De onderzoeker is dan een onafhankelijke, onveranderlijke entiteit die zich helemaal buiten het onderzoeksobject bevindt.

Het leven objectief observeren is ons echter niet aangeboren: het is een kunstmatige manier van omgaan met het leven. De Poolse filosoof Henryk Skolimowski sprak in verband met het zich eigen maken van dit objectief observeren over de *Yoga van Objectiviteit*. We worden, zoals hij heeft aangegeven, niet met een objectieve kijk op het leven geboren, maar als door en door subjectieve wezens, met een geest die volledig participeert in de omringende wereld.¹ Via de Yoga van Objectiviteit moeten we dus eerst iets afleren, namelijk stoppen met het subjectief betrokken zijn bij het leven en met het ons diep ermee verbonden voelen. Je zou ook kunnen zeggen dat het eigen maken van de objectieve visie een onderdrukking betreft van een manier van omgaan met het leven die een onlosmakelijk deel uitmaakt van wie we zijn als mens. Kortom, het betreft een onmogelijke opgave.

Wat dit betreft hebben we, zoals veel denkers hebben benadrukt – waaronder de Nederlandse antropoloog Jan van Baal, maar bijvoorbeeld ook psychologen van Freud tot Jung en verder –, allemaal *een dubbele natuur*: één kant van onszelf voelt zich onlosmakelijk verbonden met het omringende leven en een andere kant van onszelf voelt zich volkomen afgescheiden van dit leven, er tegenover opgesteld. De laatste kant van onszelf, die in de psychologie *het ego* wordt genoemd, is waarschijnlijk potentieel aanwezig vanaf het begin, maar manifesteert zich pas echt een paar jaar na onze geboorte – gevoed door ervaringen en herinnering. Psychologisch gezien zetelt het ego in ons bewustzijn en de verbonden kant

van onszelf in ons onderbewustzijn. We kunnen niet zonder dit ego, maar de eerste ontwikkeling ervan kan nogal overweldigend zijn en ons helemaal uit balans brengen. Het heeft in zijn onontwikkelde staat de neiging om zichzelf onvoorwaardelijk op de voorgrond te plaatsen en te verbinden met ons identiteitsgevoel. Deze ontwikkeling heeft zich niet alleen voorgedaan in ons individuele leven, maar heeft cultureel gezien ook op collectieve wijze ooit plaatsgevonden: ongeveer vier duizend jaar voor onze jaartelling hebben we, zoals de Engelse psycholoog Steve Taylor overtuigend heeft laten zien in zijn boek *The Fall*, op collective schaal in toenemende mate te maken gekregen met wat hij *een ego explosie* heeft genoemd. Volgens hem, heeft die ego explosie de hele koers van de Westerse cultuur bepaald en heeft die in onze tijd een kritisch niveau bereikt – en kunnen we er daarom niet meer om heen dat een diepgaande verandering op dit gebied absoluut noodzakelijk is geworden.²

Maar hoewel het onontwikkelde ego zichzelf altijd als machtige alleenheerser heeft beschouwd, is die andere kant van ons wezen, de kant die zich onlosmakelijk verbonden voelt met het omringende leven, nooit verdwenen. We hebben echt een dubbele natuur die gedurende ons hele leven altijd aanwezig blijft. Als het ego zich naar voren heeft geschoven als ingebeelde alleenheerser en zich heeft verbonden met onze identiteitsbeleving, is daarmee een *rusteloze toestand van onophoudelijk innerlijk conflict* ontstaan, waarbij een kleinere oppervlakkige kant van onszelf voortdurend een machtige positie moet herbevestigen tegenover een veel grotere, krachtigere en diepere kant van onszelf. Lichamelijk gezien is het een conflict van het hoofd met het hart. Vanuit de positie van het ego is de natuurlijke balans die er bestaat tussen het hart en het hoofd verstoord geraakt.

Groei naar volwassenheid heeft alles te maken met een gezonde verdere ontwikkeling van het ego. Maar als het ego niet leert om zich te ontwikkelen tot een volwassen versie van zichzelf, kan het zijn leidende positie dus alleen blijven bekleden via onderdrukking en zelfs ontkenning van de diepere verbonden kant van onszelf. Zolang de innerlijke disbalans en de daarmee verbonden strijd niet als zodanig wordt herkend en onbewust blijft, projecteert die strijd zich onvermijdelijk dualistisch op de buitenwereld. Het onontwikkelde ego blijft dan blind voor het feit dat er een

toestand van balans bestaat, waarin het ego dienstbaar is aan de diepe verbonden kant van onszelf – een toestand van balans waarin fysiek gezien het brein een dienaar is van het hart. Ik kom hierop terug als ik verderop in dit artikel kom te spreken over de ideeën van Joseph Chilton Pearce.

We mogen ervan uitgaan dat de Yoga van Objectiviteit op het ego niveau plaatsvindt. Volgens Skolimowski heeft deze veel schade toegebracht aan de Westerse samenleving: ‘Objectiviteit betekent klinische onthechting en onbevooroordeelde vormen van observatie, de vormen van perceptie die de fenomenen die we onderzoeken atomiseren. Objectiviteit veronderstelt dat de dingen geïsoleerd bestaan, dat elk fenomeen dat we onderzoeken het universum op zich is, onafhankelijk van grotere gehelen waaruit het is verwijderd. (...) De geest die gedurende een aantal jaren is getraind in de Yoga van Objectiviteit *wordt* koud, droog, onverschillig; altijd atomiserend, snijdend, analyserend. Dit soort geest heeft de capaciteit van empathie, compassie, liefde verloren.’³ Het idee van objectiviteit, van de omringende wereld op afstand houden en op onbetrokken wijze analyseren, past heel goed in een egocentrische visie op het leven.

Kwaliteiten zoals koud, onverschillig, en analytisch zijn, of empathisch zijn en compassie voelen, zijn algemene menselijke kwaliteiten. Maar toch is het zo dat we de kwaliteiten als onverschillig en analytisch zijn, die Skolimowski heeft gekoppeld aan de objectief ingestelde geest, herkennen als meer mannelijke kwaliteiten; en dat we de kwaliteiten die we in het proces verloren hebben, waaronder de empathie en compassie, herkennen als meer vrouwelijke kwaliteiten. Ook in het onderscheid in onze dubbele natuur tussen een gevoel van afscheiding en een gevoel van verbondenheid kunnen we dit onderscheid tussen het mannelijke en vrouwelijke wel herkennen. We moeten niet vergeten dat deze onderscheiden grotendeels cultureel zijn bepaald, en dat al de genoemde kwaliteiten in zowel mannen als vrouwen potentieel aanwezig zijn: ook vrouwen kunnen koud en onverschillig worden, en mannen hoeven hun vermogen tot empathie en compassie niet te verliezen. Maar het is natuurlijk wel waar dat de collectieve verspreiding van ons gevoel van afscheiding, als resultaat van de ego explosie die rond zesduizend jaar geleden is aangevangen, samenviel met de opkomst van het patriarchaat – en dat de Yoga van Objectiviteit een

paar eeuwen geleden is ontstaan in een wetenschappelijke context waarin de mannen tot ver in de 20^e eeuw de dienst hebben uitgemaakt.

Controle vanbuiten

Het is goed om te realiseren dat de objectieve kijk op het leven, ons identificeren met het ego en de controlezucht die daaruit voortvloeit, niet los van elkaar staan. Zowel de objectiviteit als het ego veronderstellen dat we de wereld van buitenaf proberen kunnen gade te slaan. Om dit mogelijk te maken hebben we ons – zoals Skolimowski heeft aangegeven – niet alleen innerlijk van onze subjectiviteit moeten losmaken, onze innerlijke beleving, maar ook als gedetacheerde observeerder van het omringende leven. Het betreft een vorm van sterke inbeelding, want in werkelijkheid kunnen we natuurlijk nooit het leven van buitenaf observeren. We maken er altijd deel van vanuit en zijn er altijd volledig in opgenomen. Het idee om onszelf als observeerder af te scheiden van het leven is ingegeven door het verlangen om controle proberen te krijgen over dit leven.

Dat controle een centrale rol speelt bij de objectieve kijk van de materialistische wetenschap, hebben we goed kunnen zien tijdens de coronacrisis. Het creëren en inzetten van vaccins, het constant in de gaten houden van de besmettingen, van de nieuwe varianten en het niveau van ziekenhuisopnames: al die acties stonden in het teken van het zoveel mogelijk onder controle proberen te houden van het virus. In feite hield het virus zelf nooit op met ons te laten zien dat verbondenheid een essentie uitmaakt van het leven, en werd de wetenschap voornamelijk ingezet om die verbondenheid zoveel mogelijk te ongedaan te maken of te onderdrukken – een weerspiegeling van de situatie in onze eigen dubbele natuur.

Daarom is het misschien ook niet helemaal toevallig dat we te maken hebben gekregen met een pandemie die de menselijke samenleving op wereldschaal overhoop heeft gegooid: die heeft ons eraan herinnerd dat we nog steeds op planetaire schaal onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, en in bredere zin met de omringende natuurlijke wereld. En je zou zelfs kunnen zeggen dat het feit dat het virus ons behoorlijk ziek heeft kunnen maken en zelfs op korte termijn een einde heeft kunnen maken aan ons leven, ons daarmee een spiegel heeft voorgehouden waarin we konden zien dat we niet zijn afgescheiden van de tanende gezondheid van Moeder Aarde

en de onvoorstelbare diversiteit aan leven die Zij altijd heeft gekoesterd. Het virus heeft ons er heel duidelijk aan herinnerd dat we niet exclusief kunnen blijven streven naar het creëren een gezond en gebalanceerd leven enkel en alleen voor onszelf – en, binnen onze samenleving, exclusief voor een klein gepriviligeerd deel van de mensheid. We worden er op gewezen dat we altijd rekening moeten houden met de grotere context: met de hele menselijke gemeenschap die zich overal over de aardbol verspreid bevindt, en op nog groter schaal, met *de Aarde Gemeenschap* die ook alle niet-menselijke levende wezens op onze planeet omvat.⁴ In deze gemeenschap zijn we allemaal onlosmakelijk met elkaar verbonden en met de grotere matrix waarin we tezamen zijn opgenomen en waardoor we onophoudelijk worden gevoed, in biologische, psychologische en spirituele zin. De coronacrisis heeft ons inmiddels ook heel duidelijk gemaakt dat deze niet los gezien kan worden van andere crises waarmee wij als mensheid momenteel worden geconfronteerd, waaronder natuurlijk ook de klimaatcrisis.

Dualistische strijd

Door met succes de Yoga van Objectiviteit in onszelf te realiseren, leren we onszelf om de aandacht te focussen op de (materiële) buitenwereld, en vergeten we dat we er zelf eigenlijk ook deel van uitmaken. Zoals gezegd, moeten we ons gevoel van afscheiding voortdurend voor onszelf opnieuw bevestigen. Zolang we de innerlijke strijd die daarmee gepaard gaat als zodanig niet onderkennen, zit er voor ons weinig anders op dan de disbalans in onze dubbele natuur dualistisch te projecteren op die buitenwereld: vanuit de positie van ons onontwikkelde ego, dat onlosmakelijk verbonden is geraakt met ons identiteitsgevoel, ervaren we onszelf primair als wezens die zichzelf tegenover de buitenwereld voelen geplaatst. Die buitenwereld kan dan vaak als behoorlijk bedreigend voelen, waarin de mensen er alleen op uit lijken te zijn om onze identiteit te beschadigen of teniet te doen.

De daaruit resulterende dualistische strijdonen manifesteren zich op diverse terreinen. In de coronacrisis hebben we ons bijvoorbeeld collectief geïdentificeerd met het ziektevrij houden van onszelf en hebben we de ziekteveroorzaker, het coronavirus, tot vijand verklaard. Maar ook op andere terreinen hebben we een dualistische strijd zien manifesteren, zoals groepen

gevaccineerden die de strijd aangaan met groepen ongevaccineerden, en ook andersom. De constant terugkerende politieke spanningen tussen landen, inclusief dreigende oorlogstaal waarin beiden elkaar tot bedreigende vijand verklaren, tot degene die aanzet tot escalatie van het conflict, is ook gekoppeld aan de ingebeelde objectiviteit en afscheiding van het ego. Objectiviteit is dus niet zo onschuldig als het misschien lijkt op het eerste gezicht. Er kan veel schade en leed door veroorzaakt worden.

Materiële exploitatie

De wetenschap wordt in onze ‘geseculariseerde’ samenleving als eerste geraadpleegd als het gaat om het begrijpen van zaken zoals klimaatverandering en discriminatie. We veronderstellen dat de wetenschap ons bij uitstek zal gaan helpen om een duurzame samenleving te creëren, die meer in balans zal zijn met de natuurlijke omgeving, en waarin ook de mensen elkaar onderling veel gelijkwaardiger zullen gaan behandelen dan momenteel het geval is. Dit zijn geen geringe ambities. Maar ik denk niet dat we deze met uitsluitende hulp van de materialistische wetenschap zullen gaan realiseren. De geschiedenis heeft geleerd, dat in de materialistische kijk op het leven de materie paradoxaal niet in haar volle aard wordt begrepen. Zij is dan gereduceerd tot ‘dode materie’, die voor 100% ter beschikking staat voor de mens om te worden geëxploiteerd. De exploitatie van grondstoffen, zoals olie en gas, die we overal op aarde zonder al te veel reserve uit de bodem zijn gaan halen, kon alleen plaatsvinden op basis van de materialistische visie. Dus de bodemverzakkingen die in de provincie Groningen de laatste jaren wijdverbreid hebben plaatsgevonden vanwege de jarenlange gaswinning en veel schade hebben veroorzaakt en nog steeds veroorzaken aan huizen, hebben we te danken aan de wetenschap! De wetenschap heeft niet meer dan puur materiële waarde kunnen toekennen aan de ‘bodemschatten’.

Direct daarmee verbonden is natuurlijk het idee van *grondbezit*. Aan het idee van het bezitten van grond en het daarom mogen exploiteren alles wat zich in die grond bevindt, ligt de materialistische visie heel duidelijk ten grondslag. Dat wij het vanzelfsprekend vinden dat we stukken grond kunnen bezitten, met uitsluiting van alle andere mensen, geeft aan hoe diep de materialistische visie in onze samenleving is verankerd. Door grondbezit

wordt de omgedraaide, oorspronkelijke relatie van de mens met de natuurlijke leefomgeving – waarin het toebehoren aan het land, en in een grotere context, aan de aarde, en er diep mee verbonden voelen, centraal heeft gestaan – grotendeels uitgesloten. Zoals bekend, heeft het oorspronkelijke gevoel van toebehoren aan het land in veel inheemse culturen kunnen blijven voortleven. Zorgen voor het land is direct verbonden met dit gevoel van er aan toe behoren. Zoals de geschiedenis heeft laten zien, heeft grondbezit mensen niet echt geïnspireerd om ook te zorgen voor het concrete land – het landschap dat we overal om ons heen kunnen zien en voelen; dat niet alleen bestaat uit de tastbare grond onder onze voeten maar ook uit de rivieren, the zeeën, alle planten, dieren, de lucht en ook wijzelf, allemaal onlosmakelijk met elkaar verweven in één onderling verbonden geheel.

Hoewel er zeker een materiële en tastbare kant zit aan het concrete land, is dit slechts een manifestatie van haar verbonden kant, haar ziel. Het concrete land is altijd ook een bezielde land. In ons gevoel van toebehoren aan het land is elk landschap een lokale manifestatie van de *Anima Mundi*. De materialistische wetenschappelijke visie onderkent geen bezielde kwaliteit van het land. Die heeft niet alleen het land gereduceerd tot louter materie waar we vrij mee om mogen gaan zoals het ons goed dunkt. Die is ook sterk verbonden met een abstracte versie van het land – het land dat wordt vertegenwoordigd door de nationale vlag, het nationale volkslied, enzovoorts; kortom, het soort land dat mensen aanzet tot nationalisme, tot het trekken van kunstmatige grenzen, waaruit meestal conflicten en oorlogen voortkomen. En vanuit deze materialistische wetenschappelijke visie, die verantwoordelijk is geweest voor ons wereldwijde uitbuitende gedrag ten aanzien van het concrete land, willen we weer een duurzame balans creëren tussen de mensheid en de natuur? Laat ik in dit verband de bekende uitspraak van Albert Einstein maar weer eens in herinnering roepen: *We kunnen onze problemen niet oplossen met dezelfde denkwijze als die we hebben gebruikt toen we ze creëerden.*

De onderdrukking van vrouwen en van het vrouwelijke

Nauw verbonden met de exploitatie van de grond onder onze voeten is de onderdrukking van de vrouw en ook het vrouwelijke (in zowel in de man als

de vrouw). Het is bekend dat mannen vaak worden geassocieerd met de cultuur en vrouwen met de natuur – en dan wel vanuit de gedachte om daarmee de hogere status van mannen en hun grotere bijdrage aan de menselijke samenleving te benadrukken. De wetenschap die tot ontwikkeling kwam in de 17^e eeuw had vooral ten doel om orde de scheppen in de veronderstelde wanorde van de natuur, er controle over te krijgen. De natuur werd verondersteld te functioneren als een machine en daarom wordt de wetenschap die hiermee wordt geassocieerd *mechanistische wetenschap* genoemd. Omdat deze wetenschap ervan uitging dat de essentie van het leven materieel van aard was, was deze natuurlijk ook een materialistische wetenschap. Carolyn Merchant heeft in haar boek *The Death of Nature* de opkomst van deze wetenschap op overtuigende wijze in verband gebracht met de onderdrukking van vrouwen.⁵ En Riane Eisler heeft in haar boek *The Chalice and the Blade* laten zien, dat de controle over de natuur en het domineren van de man in de samenlevingsvorm die daarmee is verbonden, al veel verder terug gaat in de tijd dan de 17^e eeuw. Volgens haar hebben we hier te maken met een paradigmaverschuiving van een *partnerschap cultuur*, waarin er een egalitaire verhouding tussen mannen en vrouwen heeft bestaan, naar *dominator cultuur*, die al een paar duizend jaar voor onze jaartelling is begonnen en zich vanaf die periode steeds verder heeft uitgebreid over de hele Westerse wereld.⁶ Zoals eerder aangegeven, heeft deze paradigma verschuiving zich in diezelfde historische periode psychologisch gemanifesteerd in de vorm van de ego explosie.

Alhoewel, zoals eerder gezegd, vrouwelijke en mannelijke kwaliteiten niet zondermeer met de exclusieve kwaliteiten van de vrouw en de man gelijk kunnen worden gesteld en potentieel in beide seksen aanwezig zijn, is het wel zo dat met de culturele onderdrukking van de vrouw ook datgene wat geassocieerd werd met *het vrouwelijke* naar een ondergeschikte plaats werd verschoven, en datgene wat geassocieerd werd met *het mannelijke* op de voorgrond werd geplaatst. Menselijke kwaliteiten zoals dominantie, hardheid, strijd, verstand, cultuur en, natuurlijk ook objectiviteit en wetenschappelijke kennis, werden met mannelijkheid geassocieerd. En andere menselijke kwaliteiten zoals samenwerking, zachtheid, zorg, gevoel, empathie, natuur en de subjectieve, innerlijke beleving werden geassocieerd

met het vrouwelijke. Het is daarom begrijpelijk dat niet alleen mannen, maar ook de als mannelijke beschouwde kwaliteiten, een belangrijke plaats toebedeeld hebben gekregen in de materialistische wetenschap. De materiële natuur kreeg weliswaar de volle aandacht van de wetenschapper, maar wel gereduceerd tot slechts haar tastbare en meetbare vorm – ondergeschikt aan en onder controle van de onderzoekende, wetenschappelijke geesten van mannen.

Het brein en het hart

De materialistische wetenschap is altijd vooral een zaak van het brein geweest, en wel meer specifiek van de ratio die voornamelijk huist in de linker hersenhelft. In deze visie identificeren we wie we zijn met alles wat er plaats vindt in ons brein, zoals ooit door René Descartes werd verwoord door de stelling *Ik denk, dus ik ben* en meer recentelijk door de titel van Dick Swaab's boek *We zijn ons brein*.⁷ Vanuit deze kijk op het leven moest het wel zo zijn dat de cellen van ons brein ons bewustzijn produceren. Waar zou het tenslotte anders vandaan moeten komen? En ook betekende dit, dat door het sterven van ons lichaam en ons brein logischerwijze ook ons bewustzijn zou ophouden te bestaan. Waar zou dit anders moeten blijven als de (veronderstelde) basis ervan helemaal is verdwenen?

In dit licht is het begrijpelijk dat materialistische wetenschappers niets moeten hebben van de grote stroom aan bijna-dood verslagen en onderzoeken, die een totaal andere werkelijkheid laten zien... Zij hebben hun uiterste best gedaan om een verklaring ervoor te vinden die is in te passen in hun materialistische visie, en zijn gekomen met verklaringen als dat het slechts hallucinaties of intense dromen zijn geweest; of dat er tijdens een bijna-dood ervaring toch nog een beetje leven aanwezig was in het menselijk lichaam en deze ons dus niets zegt over het voortleven van het bewustzijn *na* de dood. Kortom, ze hebben hun best gedaan om de bijna-dood ervaringen als niets bijzonders te kwalificeren, waardoor ze die gemakkelijk links hebben kunnen laten liggen, zonder al te veel protest door collega wetenschappers.⁸ Maar belangrijk is ook dat de exclusieve focus op en koppeling van onze identiteit aan ons brein betekent dat de functie van het hart wordt gereduceerd tot een mechanische pomp om het bloed door ons lichaam te sturen en ervoor te zorgen dat we niet dood gaan.

De Amerikaanse schrijver en onderzoeker Joseph Chilton Pearce heeft in zijn boeken verslag gedaan van onderzoek dat heeft laten zien dat het brein en het hart echt bij elkaar horen in één groot inclusief systeem. In dit systeem is het het hart het centrale orgaan. Volgens hem heeft het hart de leiding en is het brein waarin de geest wordt verondersteld te huizen slechts een dienaar; het hart is een centrum van onze intelligentie en het brein een centrum van ons intellect. Hij voerde verder aan dat het natuurlijk is om ons intellect te laten leiden door onze intelligentie: het primaat van ons intelligente hart gaat terug tot de wortels van ons wezen, en van het leven in het algemeen. Hij heeft erop gewezen dat we ons door de ingang van het hart nauw verbonden kunnen voelen met de natuurlijke wereld om ons heen, en zelfs deel voelen van een groter web van invloed dat zich helemaal uitstrekt tot in het universum.⁹

Door de focus exclusief te leggen op ons brein en het hart daarmee tot dienaar te maken van het brein, hebben we daarmee ook de rollen omgedraaid: door het intellect te laten heersen over de intelligentie hebben we de natuurlijke balans in onszelf verstoord. Het hoeft geen betoog dat deze verstoorde balans wordt weerspiegeld in de eerder vermelde koppeling van onze identiteit aan het onontwikkelde ego – dat zich volkomen afgescheiden van alles en iedereen voelt, en daarmee ons vrij permanent in de vecht-of-vlucht modus zet – en de gelijktijdige onderdrukking van de andere kant van onze dubbele natuur, de kant die zich juist heel diep verbonden voelt met het leven, met de hele omringende natuurlijke wereld.

De kracht van de innerlijke beleving

Zoals ik hierboven heb aangegeven, hebben materialistische wetenschappers zich ingezet om zaken die niet passen in de materialistische visie – zoals de bijna-dood ervaringen – zoveel mogelijk te negeren of zodanig te verklaren dat de materialistische visie helemaal overeind blijft. Er zijn ook andere ervaringen waar de materialistische wetenschap zoveel mogelijk de ogen voor probeert te sluiten. Ik denk bijvoorbeeld aan de telepathische, helderziende en precognitieve vermogens van mensen die niet alleen zijn waargenomen bij onze ‘primitieve’ voorouders en onder inheemse volken, maar ook nog bij ‘moderne mensen’ en zelfs bij dieren. Volgens de materialistische visie waarin het bewustzijn geproduceerd wordt

door de hersencellen, kunnen fenomenen zoals telepatie, helderziendheid en precognitie helemaal niet bestaan. Daarom hebben materialistische wetenschappers er weinig of geen interesse voor getoond en hebben zij het doen van onderzoek ernaar a priori beschouwd als een verspilling van energie en tijd.

Deze ‘bovennatuurlijke’ fenomenen vallen uiteraard allemaal onder de noemer *innerlijke belevingen* – subjectieve ervaringen waarbij het leven *van binnenuit* wordt beleefd. De materialistische wetenschap beperkt zich echter tot het *van buitenaf* bestuderen van het leven, in de hoop dat die benadering ons uiteindelijk iets zal leren over de innerlijke kant van het leven. Maar dan betreft het nog steeds het volgen van een weg *van buiten naar binnen*. Het leven dat van binnenuit wordt geleefd en ervaren – de innerlijke beleving die onafgebroken in iedereen zonder uitzondering plaatsvindt *van binnen naar buiten* – is simpelweg van een hele andere orde. Deze is en blijft eigenlijk zo goed als onbereikbaar voor het proces van objectieve observatie en analyse. Daarom kan bijvoorbeeld een dieptepsycholoog als Carl Jung ook niet als een materialistische wetenschapper worden geclassificeerd. Hij heeft het aangedurfd om ook de weg van van binnen naar buiten te volgen en heeft op ruime schaal zijn eigen innerlijke beleving geraadpleegd om beter zicht te krijgen op de werking van de menselijke psyche.

De innerlijke beleving van fenomenen, zoals bijna-dood ervaringen, telepatie, helderziendheid en precognitie, laten zien dat wij mensen altijd op een onzichtbare wijze met het omringende leven in verbinding blijven staan. Ondanks het feit dat we vanuit ons gevoel van afscheiding op het ego niveau de indruk krijgen dat we als onafhankelijke wezens ons los van elkaar door het leven heen bewegen. Als we bijna-dood ervaringen, telepathische en precognitieve ervaringen ondergaan, worden we ervan bewust gemaakt dat er een andere kant van onszelf bestaat, voorbij aan het ego – de diepe verbonden kant van onze dubbele natuur. Ze brengen ons ermee in contact.

Objectieve afstand en empathie sluiten elkaar uit

We mogen natuurlijk niet voorbijgaan aan het feit dat de materialistische wetenschap met haar objectiviteitsideaal zeker veel dingen heeft gebracht

die onze menselijke samenleving bijzonder hebben geholpen. Ik denk daarbij bijvoorbeeld aan de vele technische wonderen, waaronder vliegtuigen, het Internet, mobiele telefoons, maar ook DNA tests die helpen om de geschiedenis beter in kaart te brengen en om criminelen op te sporen, en (het ontwikkelen van) goedwerkende vaccins waarmee vele levens zijn gered. Maar dit alles neemt niet weg dat de materialistische wetenschappers ook de grenzen van hun wetenschapsbenadering zouden moeten onderkennen. Zolang het belang van subjectieve betrokkenheid bij en verbondenheid met het leven niet wordt onderkend binnen de wetenschappelijke context, kunnen we ons met recht afvragen in hoeverre de al te rigoureuze toepassing van de materialistische wetenschap met haar objectiviteitsideaal niet averechts gaat werken en enorm veel schade gaat veroorzaken. Ik heb in dit verband al gewezen op de conflicten die voortkomen uit de dualistische levensvisie en de praktijk van het grondbezit.

Het probleem bij het naar de voorgrond schuiven van het objectiviteitsideaal, en de daarmee verbonden afstandelijkheid en strijdlustigheid, is niet alleen dat daardoor positieve menselijke kwaliteiten zoals openheid, inleving en empathie, onderdeel van subjectieve beleving, systematisch worden ondergewaardeerd, maar ook dat objectiviteit en subjectiviteit *niet tegelijkertijd* kunnen bestaan. Het is nu eenmaal een feit dat je iemand niet op een veilige afstand kan houden, als een object kan beschouwen, en tegelijkertijd ook die persoon kan toenaderen en je in hem of haar als subject kan inleven. In extremere vorm is het een feit dat je niet kan strijden tegen een vijand en je tegelijk empatisch kan inleven in het leven van de persoon die je als vijand hebt aangemerkt. Het is werkelijk een zaak van het één *of* het ander.

Het is wel zo, dat bij een individuele fysieke confrontatie met een vijand, je opeens de mens in die ander kan gaan zien, dat je er opeens bewust van wordt dat die ander helemaal niet zo anders is als jezelf, waardoor het vijandsbeeld direct verdwijnt. Anonieme vijandsbeelden die bijvoorbeeld zijn gevormd door de tussenkomst van een digitaal beeldscherm en in leven worden gehouden door de afstand van dit beeldscherm, kunnen als sneeuw voor de zon oplossen, wanneer er een fysieke ontmoeting plaatsvindt tussen iemand en zijn 'digitale vijand'. De

ingebeelde vijand bleek alleen op een veilige en anonieme afstand te bestaan. Het fysieke contact is niet altijd in staat om ingebeelde vijandsbeelden direct te niet doen, zoals we kunnen zien bij fysieke politieke onderhandelingen tussen landen, waarbij de leider of politici proberen een onderling conflict te beëindigen. Op de een of andere manier kan een ingebeeld vijandsbeeld dat verbonden is aan een collectieve nationale identiteit, met een historische achtergrond, de onderlinge afstand lang kunstmatig intact houden – om daarmee het conflict verder uit te vergroten en te laten escaleren.

Maar als het face-to-face contact met een ander wat langer aanhoudt, en de tijd krijgt om zich te verdiepen, realiseren we ons vaak dat de verbonden kant van onszelf nog steeds veel krachtiger is dan het deel dat probeert de andere op afstand te houden. Dan worden we er weer aan herinnerd wat het verschil is tussen innerlijke kracht en uiterlijke macht – de macht over anderen. Dan weten weer, dat we in de eerste plaats wezens zijn die zich diep verbonden voelen met de omringende wereld – wezens met een enorme innerlijke kracht.

De binnen- en buitenwereld

Niet alleen het directe face-to-face contact met andere mensen kan ons ervan bewust maken dat de verbonden kant van onszelf nog krachtig aanwezig is. Met name het directe contact met de natuurlijke wereld om ons heen – de wereld die voorbij aan de menselijke wereld ligt en die door David Abram *de meer-dan-menselijke wereld* is genoemd – kan enorm bijdragen om de verbonden kant van onze dubbele natuur te activeren.¹⁰ De antropoloog Keith Basso heeft in dit verband veelzeggend gesproken over *face-to-place* contact. Tijdens zijn onderzoek onder de Apache gemeenschap Cibecue merkte hij dat het contact voor de bewoners veel meer was dan simpel face-to-face contact. Ook lokale plekken bleken voor hen een speciale persoonlijke betekenis te hebben, die minstens zo belangrijk was als de relaties tussen de mensen. Door de term *face-to-place* te gebruiken, wilde Basso benadrukken dat de lokale plekken voor deze mensen een persoonlijkheid hadden die vergelijkbaar was met die van henzelf en dat de relatie tussen hen ook wederzijds van aard was.¹¹

Als we ons bedenken dat de vroegere mensen, onze prehistorische voorouders, veel meer contact hadden met de natuurlijke wereld om hen heen, met het omringende landschap, dan is het goed voorstelbaar dat dit face-to-place contact ooit een wijdverbreide realiteitsbeleving moet zijn geweest – een realiteitsbeleving die wij ‘moderne mensen’, die een groot deel van onze tijd binnensdeurs doorbrengen en vaak in een stedelijke omgeving leven, grotendeels uit het oog zijn verloren. Maar dit face-to-place contact kan natuurlijk wel weer door ons worden geactiveerd en een bewuster onderdeel van onze dagelijkse beleving worden gemaakt. Vanzelfsprekend moeten we voor zo’n bewustwording wel de deur uit, de buitenwereld in. Dit hoeft niet per se buiten de plaats of stad te zijn waar we wonen, maar als we die wel achter ons laten, en ons gaan bewegen door een natuurlijke omgeving, ons daarbij opgenomen voelen gaan in een landschap, dan kunnen we ons veel dieper bewust worden van ons face-to-place contact met de omringende meer-dan-menselijke wereld.

Interessant is dat door het face-to-place contact de grens tussen binnen en buiten steeds minder scherp te trekken valt. Ik ben er door de jaren heen steeds meer van overtuigd geraakt dat de menselijke ontwikkeling ooit van *buitendeurse spiritualiteit* naar *binnendeurse religies* is gegaan – van een spirituele beleving in de natuurlijke wereld, uiteraard geïnspireerd door face-to-place contact, naar een religiebeleving die zich voornamelijk afspeelde tussen de vier muren van een tempel en later in een synagoge, moskee of kerk. Deze verandering werd ook weerspiegeld in de verandering van een orale cultuur naar een cultuur waarin het geschreven woord en teksten van (Heilige) boeken een centrale rol begonnen te spelen.¹² Later is volgens mij die binnendeurse focus ook een belangrijk onderdeel geworden van de materialistische wetenschapsbeoefening, ondanks het feit dat de focus wel van de geest verschoof naar de materie. De materialistische wetenschap begon de buitenwereld wel te onderzoeken, maar deed dit in beginsel voornamelijk vanuit een binnendeurse context, waarbij het laboratorium en de bibliotheek een belangrijke rol hebben gespeeld. Maar Charles Darwin liet in de 19^e eeuw het laboratorium en de bibliotheek al achter zich, toen hij op the Beagle stapte om een langdurig bezoek te brengen aan de buitenwereld. En bij wetenschappelijke disciplines zoals de archeologie, de antropologie, de primatologie en de ecologie, moest

natuurlijk de binnendeurse context nog meer en vaker achter worden gelaten: er moest werkelijk ‘veldwerk’ worden verricht, maar daarmee kwam ook hun exclusieve materialistische basis steeds meer onder druk te staan.

Toen de Engelse primatoloog Jane Goodall bijvoorbeeld in de 60er jaren van de vorige eeuw namen begon te geven aan de chimpansees die ze in Afrika bestudeerde, had ze vanuit een materialistisch standpunt gezien als wetenschappelijke onderzoeker de fout gemaakt om subjectief gaan participeren in de wereld van de chimpansees. Ze had de chimpansees individuele namen gegeven. Daarmee was ze zich volgens de objectieve principes te veel gaan inleven in de individuele levens van de chimpansees en was zich te sterk met hen verbonden gaan voelen. Ze had de objectieve afstand niet in acht genomen – en had daardoor, in beginsel, ook haar wetenschappelijke geloofwaardigheid verloren. Geleidelijk aan werden haar onderzoeksresultaten echter wel serieus genomen in de wetenschappelijke gemeenschap. En vandaag de dag is het niet langer problematisch voor primatologen om namen te geven aan de dieren die ze bestuderen.

Hoe meer het face-to-place contact opnieuw tot leven komt en bewust door ons beleefd gaat worden, hoe meer de buitendeurse wereld onderdeel gaat worden van onze binnenwereld – een bezielde wereld waarin al het leven een onzichtbare innerlijke dimensie en bron heeft, net als in onszelf. Daarom voelen we ons er diep mee verbonden. Hoe meer ook dat we ons thuis gaan voelen in de omringende natuurlijke wereld, ons weer een onlosmakelijk deel gaan voelen van een onmetelijke natuur die ons overall omringd en ons onafgebroken voedt – een wonderlijke wereld die niet los staat en ook nooit los heeft gestaan van ons dagelijkse leven. Het is begrijpelijk dat door dit soort ervaren realiteit de basis van het materialistische wereldbeeld van de wetenschap steeds meer op losse schroeven komt te staan.

De verbreding en verdieping van de wetenschap

Ik denk dat het wel duidelijk is geworden dat de exclusieve objectieve benadering van het leven, zoals ook aan de basis ligt van de materialistische wetenschap, ons zeker niet alle geheimen van het leven kan onthullen. Wetenschappers zijn natuurlijk ook primair mensen zoals ieder ander, met

een rijke innerlijke beleving. Vaak zijn zij het wetenschappelijke pad begonnen te volgen omdat ze zichzelf en het leven in het algemeen iets beter wilde leren kennen en begrijpen. Daarom is er een groeiend aantal wetenschappers dat vanuit diverse disciplines pleit voor een verbreding en verdieping van de basis van de wetenschap. Sommigen doen dat al decennialang. Ik denk in dit verband aan Rupert Sheldrake, David Bohm, Fritjof Capra, Malcolm Hollick, Jeremy Lent, Andreas Weber, Stephen Harrod Buhner, Robin Wall Kimmerer, Ervin Laszlo, Steve Taylor, David Hamilton, Jane Goodall, Frans de Waal, Elisabeth Satouris, Jude Currivan, Bruce Lipton, Pim van Lommel, and Eben Alexander. Maar zij zijn zeker niet de enigen die zich op dit pad hebben begeven.

Opvallend is dat hun baanbrekende werk door de materialistische wetenschappers nog steeds vaak met argusogen wordt bekeken: ondanks een toenemende waardering, die sommigen inmiddels ten deel is gevallen, worden zij toch nog wel vaak genegeerd – niet alleen door collega wetenschappers, maar ook door de mainstream media. Soms worden deze ‘niet-materialistische’ of ‘post-materialistische’ wetenschappers zelfs ongekend hard en persoonlijk aangevallen. Via hun onderzoek hebben zij steeds duidelijker en overtuigender laten zien dat de materialistische wetenschapsopvatting niet de enige vorm is en, waar het gaat om inzicht te krijgen in essentie van het leven, inmiddels een achterhaalde vorm is geworden. Zij hebben laten zien dat er een paradigmaverschuiving binnen de wetenschap gaande is die in feite zo’n honderd jaar geleden al is begonnen met relativiteitstheorie van Einstein en de quantummechanica. In die ontwikkeling is het steeds duidelijk geworden dat de scherpe grens tussen het objectief afstand houden en het subjectief betrokken zijn, die nog hoog wordt gehouden door materialistische wetenschappers, steeds meer aan het vervagen is.

Het hardnekkig bewaken van de grens door sommige materialistische wetenschappers begint steeds meer te lijken op een tegen de stroom in zwemmen van de nieuwste ontwikkelingen en inzichten – tegen beter weten in. Het Christendom bevond zich ooit ook in zo’n bedreigde positie toen de materialistische wetenschap opkwam in de 17e eeuw en meende het antwoord op alle levensvragen in huis te hebben. Nu stellen de materialistische wetenschappers zich soms behoorlijk weerbarstig op

tegenover het immer ‘voorschrijdende inzicht’, dat zij zelf als één van de leidende motto’s van hun wetenschapsbeoefening naar voren hebben geschoven.

Rupert Sheldrake heeft die vervagende grens tussen objectiviteit en subjectiviteit mooi in beeld gebracht. Hij heeft er meerdere malen op gewezen – met enige ironie – dat materialistische wetenschappers naar zijn idee alleen gedurende hun werktijd zoveel mogelijk volgens hun objectieve wetenschappelijke principes leven, maar dat ze die thuis in de avonduren, in de weekenden en ook tijdens vakanties direct laten varen, en dat in die perioden hun subjectieve beleving weer op de voorgrond is komen staan.¹³ Met andere woorden, de beleving van de werkelijkheid waarmee we ooit zijn geboren, komt dan weer naar de oppervlakte en is tijdens de werkuren alleen maar kunstmatig op de achtergrond gehouden. Als we de effecten van Skolimowski’s Yoga van Objectiviteit op de menselijke geest even in herinnering brengen – die daardoor koud, droog en onverschillig wordt, altijd bezig is met atomiseren, snijden en analyseren – , dan is het ook moeilijk voorstelbaar dat vanuit die basis goede persoonlijke relaties opgebouwd kunnen worden.

Daarom alleen al is geen enkele wetenschapper 100 % wetenschapper, ook niet gedurende de werktijden, want ook met medewetenschapper moeten goede relaties worden onderhouden worden. Dus de subjectieve kant van de wetenschapper komt ook gedurende de werktijd regelmatig aan de oppervlakte, tijdens de vele informele momenten waarop met enkele collega’s toch ook privé zaken worden uitgewisseld. Maar als de wetenschappers als ‘pure’ wetenschappers de resultaten van hun onderzoek in de media en op conferenties bespreken, en daarbij hun persoonlijke leven daar zoveel mogelijk onbesproken laten, wekken zijn daarmee natuurlijk nog steeds wel de indruk dat de objectieve principes het belangrijkste zijn in hun leven, van primair belang – en dat hun subjectieve innerlijke beleving er veel minder toe doet, of in ieder geval secundair is. Zoals ik hierboven al heb aangegeven, is dit niet een weerspiegeling van gebalanceerde dualiteit, maar juist van disbalans. In werkelijkheid zou de nadruk dus precies andersom moeten zijn: wetenschappers zouden in de eerste plaats moeten laten zien dat zij (mede)mensen zijn, met menselijke behoeften van empathie en verbondenheid – die toevallig ook belangrijk onderzoek

hebben gedaan waarvan zij de resultaten graag willen delen met anderen. Het is een inzicht dat de ‘niet-materialische’ of ‘post-materialistische wetenschappers al lijken te hebben geïntegreerd in hun leven.

De veranderende kijk op het bewustzijn

De kern van het probleem dat ik heb aangekaart in dit artikel is gelegen in het feit dat de materialistische wetenschap er altijd is vanuitgaan dat het leven van buitenaf bestudeerd en onderzocht kan worden. En van buitenaf bekeken, zien we natuurlijk allemaal brokken tastbare materie, met vaak weinig of geen duidelijk aanwezigheid van bewustzijn. Dan lijken bergen, rivieren, bomen, en dieren als koeien al gauw niet veel meer dan ‘een collectie objecten’ – objecten waarvan wordt aangenomen dat ze allemaal afgescheiden zijn van elkaar. Ik heb die woorden geleend van de Amerikaanse theoloog, cultuurhistoricus en ecooloog Thomas Berry, die ooit als eerste persoon heeft gewezen op het belang van de Aarde Gemeenschap en de wijze waarop wij aan haar collectief veel schade hebben toegebracht; en die de kern van zijn visie veelzeggend als volgt heeft omschreven: *Het universum is geen collectie objecten maar een communiceren van subjecten.*

Wel beschouwd is het een beetje vreemd dat wij mensen op een gegeven moment hebben besloten om onszelf ook op deze manier van buitenaf te gaan bestuderen. Dit betekende dat de wetenschappers ook zichzelf primair als object moesten gaan beschouwen dat zij van buitenaf zo objectief mogelijk moesten proberen te bestuderen. Terwijl zij natuurlijk, net als ieder ander mens, nog steeds werden overladen met een onophoudelijk stroom van indrukken vanuit hun innerlijke beleving, waaronder het bewust zijn van henzelf en het voelen van hun eigen levende lichaam. Vanuit deze afstandelijke opstelling die kunstmatig was gecreëerd door de Yoga van Objectiviteit, raakten zij – zonder daar enig bewijs voor te hebben – ervan overtuigd dat de materiële inhoud van ons hoofd, de cellen van ons brein, het bewustzijn moesten hebben voorgebracht. Zoals eerder aangegeven, kon er vanuit hun materialistische visie op het bestaan simpelweg geen andere mogelijkheid zijn. Het is eigenlijk curieus dat deze materialistische visie op het bewustzijn door veel academische psychologen tot op de dag van vandaag overeind is gehouden.

Gelukkig wordt inmiddels ook door steeds meer academische psychologen, waaronder Steve Taylor, onderkend dat de opvatting dat het bewustzijn een produkt is van de hersencellen niet langer houdbaar is.¹⁴ De vele verslagen van bijna-dood ervaringen die ik eerder heb vermeld bevestigen dit ook – en die laten zien hoe belangrijk subjectieve, innerlijke beleving is om te kunnen begrijpen wat het betekent om *levend* te zijn en wat *leven* in algemene zin eigenlijk betekent.

De wetenschappelijke waarde van subjectiviteit

Eerder in dit artikel heb ik Skolimowski's ideeën over de Yoga van Objectiviteit besproken en het feit dat we allemaal geboren worden als subjectieve wezen met een participerende geest. Hij was een filosoof, maar gelukkig wordt het belang van subjectiviteit ook in toenemende mate onderkend in de wetenschap. De Duitse onderzoeker en schrijver Andreas Weber heeft bijvoorbeeld betoogd, in zijn boek *The Biology of Wonder*, dat door het eeuwenlang objectief van buitenaf bestuderen van de natuurlijke wereld en alle levende wezens daarin – waaronder wijzelf –, de wetenschap een enorme hoeveelheid kennis heeft bij elkaar gebracht, maar in het proces niet veel dichterbij gekomen is bij het begrijpen van het leven. Naar zijn idee kunnen we het leven alleen begrijpen als we het belang van subjectieve, innerlijke ervaringen erkennen, van gevoelens, en deze volwaardig opnemen in ons wetenschappelijk onderzoek. Volgens hem ervaart elk levend wezen het leven voornamelijk van binnenuit, en geldt dit niet alleen dieren maar ook voor planten. Alleen door de binnenkant van niet-menselijke wezen te ervaren, kunnen we begrijpen wie we zelf zijn: 'Alleen in de spiegel van ander leven kunnen we onszelf worden. (...) We hebben de ervaring nodig van een binnenkant die zich voor ons ontvouwt, die zichzelf laat zien als een breekbaar lichaam. We hebben andere lichamen nodig omdat zij zijn wat wij zijn, maar wel met een sluwe draai: zij zijn dat verborgen deel van onszelf dat wij niet kunnen zien omdat we via dat deel bestaan en ermee zien.'¹⁵ Weber is zichzelf ervan bewust dat zijn onderzoek behoorlijk revolutionair is en grondig afwijkt van wat we onderwezen hebben gekregen in school en op het college – waarin alles werd uitgelegd als 'de uitkomst van materiële schakels van oorzaak en gevolg'. Hoewel dit nog steeds 'het leidende credo van de modern biologie' is, leren volgens

hem ‘onze verbindingen met de levende wereld zoals we die ervaren (...) ons het tegenovergestelde.’¹⁶

Ik vermoed dat de tijd waarin alle wetenschappers hun innerlijke beleving in hun onderzoek kunnen integreren – waarin ze het leven in al zijn volheid ook van binnenuit te kunnen bestuderen – dichterbij is dan we soms denken. De tweedeling, zoals beschreven door Rupert Sheldrake, tussen de kantooruren waarin wetenschappers zich wijden aan het practiseren van objectieve wetenschap, en hun vrije tijd en vakanties waarin ze zich kunnen overgeven aan hun subjectieve gevoelens, zou tot een einde kunnen komen. Het is niet makkelijk om nu voor te stellen wat het gaat betekenen als een volwaardige opneming van de subjectieve, innerlijke beleving in de dimensie van de wetenschap wereldwijd gerealiseerd zou worden en hoe heilzaam die zou zijn voor het geheel van onze samenleving. Maar van één ding kunnen we verzekerd zijn: we zullen er zeker niets door te verliezen hebben.

Leiden, april 2022

Noten

- ¹ Henryk Skolimowski, *The Participatory Mind. A New Theory of Knowledge and of the Universe*, Arkana, London 1994.
- ² Steve Taylor, *The Fall. The Insanity of The Ego in Human History and The Dawning of A New Era*, O Books, 2005.
- ³ Henryk Skolimowski, *The Participatory Mind. A New Theory of Knowledge and of the Universe*, Arkana, 1994, p. 148-149.
- ⁴ Als je meer wilt weten over deze Aarde Gemeenschap: Thomas Berry, *The Dream of the Earth*, Sierra Club Books, 1990; Thomas Berry, *The Great Work*, Random House, 2000; David C.Korten, *The Great Turning. From Empire to Earth Community*, Berrett-Koehler Publishers, 2006; Joanna Macy and Chris Johnstone, *Active Hope. How to Face the Mess without Going Crazy*, New World Library 2012. Zie ook mijn artikel 'Moeder Aarde en Haar Gemeenschap', dat gedownload kan worden van mijn website, onder het kopje 'artikelen': www.wimbonis.nl.
- ⁵ Carolyn Merchant, *The Death of Nature. Women, Ecology and the Scientific Revolution*, HarperSanFrancisco, 1989.
- ⁶ Riane Eisler, *The Chalice and the Blade. Our History, Our Future*, Pandora, 1990.
- ⁷ Dick Swaab, *Wij zijn ons brein*, Atlas Contact, 2010.
- ⁸ Zie bijvoorbeeld: Pim van Lommel, *Eindeloos bewustzijn. Een wetenschappelijk visie op de bijna-dood ervaring*, Uitgeverij Ten Have, 2009; Anita Moorjani, *Dying to be me. My Journey from Cancer, to Near Death, to True Healing*, Hay House, 2014; Eben Alexander, *Proof of Heaven. A Neurosurgeon's Journey into the Afterlife*, Simon & Schuster, 2013.
- ⁹ Joseph Chilton Pearce, *The Biology of Transcendence. A Blueprint of the Human Spirit*, Park Street Press, 2004; Joseph Chilton Pearce, *The Heart-Mind Matrix. How the Heart Can Teach the Mind New Ways to Think*, Inner Traditions, 2012.
- ¹⁰ David Abram, *The Spell of the Sensuous. Perception and Language in a More-Than-Human World*, Vintage Books, 1997.
- ¹¹ Peter Nabokov, *Where the Lightning Strikes. The Lives of American Indian Sacred Places*, Viking Penquin, 2006, p. 108.
- ¹² Over de buitendeurse spiritualiteit en binnendeurse religies heb ik uitgebreider geschreven in mijn boek *Het hele(nde) verhaal. Het helen van ons gevoel van afscheiding*, dat ik in de periode 2019-2021 heb geschreven. Dit boek is nog niet gepubliceerd.
- ¹³ Rupert Sheldrake, *The Science Delusion. Freeing the Spirit of Enquiry*, Coronet, 2012.
- ¹⁴ Steve Taylor, *Spiritual Science. Why Science Needs Spirituality to Make Sense of the World*, Watkins Media, 2018. Zie ook zijn interessante blogposts op de website van psychology today: <https://www.psychologytoday.com/us/contributors/steve-taylor-phd>
- ¹⁵ Andreas Weber, *The Biology of Wonder. Aliveness, Feeling, and the Metamorphosis of Science*, New Society Publishers, 2016, p. 30.
- ¹⁶ Andreas Weber, *The Biology of Wonder. Aliveness, Feeling, and the Metamorphosis of Science*, New Society Publishers, 2016, p. 84.